RETALLOS DA MEMORIA
Asociación Memoria Histórica Democrática.

Coordinadores: Enrique Barrera Beitia e Bruno González Mauriz.

1ª Edición: Xuño do 2007.
Edita: EQUONA DESEÑO EDITORIAL, S.L.

Material Fotográfico: Memoria Histórica Democrática.

EQUONA DESEÑO EDITORIAL, S.L.
C/ Mugardos nº30 entrechán drta.
981 38 00 00
www.equona.com

Depósito Legal:
ISBN: 978-84-935882-0-5

HEROES ESQUECIDOS:

A Familia Rudesindo Díaz Beceiro Benigna Corral Yáñez

Retrato de Binucha. 1940.

Carta a Binucha

Querida Binucha:

Hai moitos anos que non nos vemos. A última vez foi no 83, ao pouco de quedares viúva. Daquela -¿recordas?- atopámonos en Faxardo e abrazámonos e choramos xuntas. Dixérasme que Nina, a túa filla, tiña praza de mestra nun colexio fóra de Ferrol e, andando o tempo recordei mal o dato; pensei que estaba fóra de Galicia, e metéuseme na cabeza que marcharas con ela. Por iso cando meu irmán Pepe soubo que ía morrer e veu a Ferrol para se reencontrar cun pasado que sempre quixera esquecer, e lamentou non poder verte, nin se me ocorreu pensar que seguías en Ferrol e que vivías a trescentos metros da miña casa. Costa entender que non

volveramos coincidir, pero debe de ser a estrada de Castela que nos arreda: ti móveste na banda do que foi O Bertón, e eu na do que foi O Cabalo Branco. Pode que saiamos pouco, porque non quero pensar que xa non nos recoñezamos. En calquera caso, ao saber de ti, procurei o teu enderezo para facerche chegar esta carta, que tantas veces escribín mentalmente e que agora che envío dende a casa dos meus fillos en Fuenlabrada, na comunidade de Madrid, onde viñeron como emigrantes cando a primeira reconversión naval afectou a tantos traballadores de Astano, entre eles o meu xenro.

Por mor da miña pouca saúde pasamos longas tempadas aquí, pero cando volvemos a Ferrol imos cada dous ou tres días a Narón para ventilar o piso que os nosos fillos teñen detrás do antigo concello, moi preto do comezo do fermoso paseo marítimo que chega ao mosteiro do Couto. Hai tempo que a penas sacamos o coche do garaxe, e esa é a viaxe máis longa que facemos conducindo meu home, e, sempre, aínda que vaiamos falando, ao chegarmos a Freixeiro e ver á dereita a pista que leva a Cornido, os ollos vánseme a ela e o pensamento lévame a aquela boa xente desa parroquia, que tanto nos axudastes en momentos tan duros.

Con oitenta anos cumpridos empezo a ter problemas de memoria, e repito varias veces a mesma pregunta porque esquezo as conversas recentes, pero lembro nídiamente o pasado, os anos terribeis da guerra, e pode que nin un so día da miña vida deixase de recordar as familias de Cornido que fostes para nós moito máis que compasivos samaritáns, pois, ademais de darnos de comer e beber, acolléstesnos como amigos; sentistes como propia a nosa anguria e nos amosastes en todo momento a vosa solidariedade.

Nos primeiros días do Alzamento alguén avisou a meu pai do perigo que corría e aconselloulle deixar Ferrol e ir onde

fose menos coñecido.

Eu, con dez anos, non podía entender que alguén quixese facer mal a un home tan bo, agarimoso e simpático, como el; que era tan querido e tiña tantos amigos. Foi Pepe, meu irmán, catro anos maior ca min, quen me explicou que o noso pai, albanel de profesión, estaba afiliado á UGT, seguía a don Xaime Quintanilla na idea de facer compatibeis o socialismo e o galeguismo, e ademais era un actor moi comprometido e celebrado do grupo de teatro do Real Coro Toxos e Froles.

Isto xa o sabía eu, que o vira actuar moitas veces e quedaba abraiada polo ben que interpretaba cada personaxe. Nos últimos meses representara dous moi diferentes na mesma obra: o dun sancristán louvamiñeiro, ruín e falso, e o dun líder obreiro que botaba mitins revolucionarios.

Facía tan ben de sancristán adulón e hipócrita, que mesmo daba noxo, pero era tamén tan ridículo que a xente, que enchía o teatro, escachaba coa risa. Cando saía o sindicalista resultaba completamente distinto, mesmo semellaba outro actor. Tiña un rostro nobre e había tanta sinceridade e emoción no seu discurso, que o teatro quedaba en silencio mentres falaba, e cando remataba dando vivas á República e aos traballadores, o público estoupaba nunha enorme ovación e moitos homes e mulleres repetían a berros as consignas.

Tamén meu irmán e eu estabamos no grupo de teatro do *Toxos.* A pouco de proclamarse a República el protagonizara con moito éxito unha obra titulada *Pedriño*, de don Luis Amor. Trataba dun neno orfo de pai nunha vila mariñeira, que se convertía en heroe ao salvar un neno rico, levado polo mar un día de temporal.

A min agora paréceme que a obra non debía de ser nada boa, pero daquela chegou ao corazón da xente e gostou tanto

que se representou en toda Galicia e en Bilbao e Barcelona, nuns encontros culturais entre galegos, vascos e cataláns. O día seguinte ás representacións os xornais falaban do grande actor que había naquel rapaz de poucos anos, e foi tal o recoñecemento que acadou, que nun acto de afirmación autonomista celebrado en Barcelona, coa presencia do presidente Companys, houbo acordo para que, en representación de todos, o meu irmán puxese un ramo de flores no túmulo do presidente Maciá.

A miña participación era máis humilde e limitábase a uns parrafeos amorosos con outro neno, que resultaban divertidos por sermos tan pequenos, e rematabamos bailando unha muiñeira.

Non tiven tempo a máis. Aquel 18 de xullo do 1936 rematou a miña experiencia teatral e tamén a miña infancia.

Papá entrou moi serio e díxolle a mamá que compría marchar e ela asentiu. Papá era moi grande e mamá moi pequena, pero moi lista e había tempo que viña anunciando a fin da República. A rebelión militar non a colleu de sorpresa, pero nunca imaxinara a represión que a seguiu e horrorizouse cando soubo dos mortos nas cunetas naqueles primeiros días.

Pepe, meu irmán, ti ben o sabes, colleu o mellor dos dous. Era alto e simpático como papá, e guapo e intelixente como mamá. Eu era unha nena inocente e medoñenta, e cando mamá me dixo que metera a miña roupa nunha bolsa, boteime a chorar.

Acordaron ir a Cornido, á casa dos tíos Ramón e Xesusa. Os de Bouza, xa sabes. O tío Ramón era irmán da miña avoa María Antona, a nai do meu pai, e eu fora visitalos con ela varias veces; pero ao empezar a guerra xa morreran, e na casa

vivían o fillo Xesús coa súa muller Amalia, que nos recibiron con moita cordialidade e nos tiveron tres días con eles. Despois, como a casa era pequena para tantos, prestáronnos outra que tiñan para alugar. Non había camas, nin moblaxe, e o pouco que nós tiñamos quedara en Ferrol: pero os veciños axudáronnos, primeiro levándonos un carro de palla para que poideramos durmir e, nos días seguintes, foron chegando colchóns, unha pequena mesa, algunhas cadeiras e olas, tixolas, pratos e vasos. Nós, os catro, iamos á terra con eles, e eles dábannos patacas, verdura, fabas…, e nunca nos faltou que comer. Tamén apañabamos berberechos na ribeira, e despois de cocelos e descascalos, vendíamolos no mercado de Xuvia.

Pasaran tres meses cando a garda civil veu deter a papá. Denunciárano aqueles falanxistas que andaban sempre axexando polas casas. Ti sabes quen eran. Mala xente que, por comprometelo, enviaron ao fiscal un escrito co cuño da garda civil, no que se acusaba a miña nai de dicir en público que Xesuscristo era comunista. No consello de guerra, papá foi acusado de pertencer á UGT, de "representar obras de marcado matiz político social" e de inculcar ideas comunistas á familia. Condenárono a trinta anos.

Mamá foi ao cuartel da garda civil de Xuvia e preguntou por aquel documento que tanto perxudicara ao marido. O cabo, despois de falar cos números, díxolle que daquel cuartel non saíra documento ningún. Andando o tempo, mamá soubo que dous falanxistas escribiran a denuncia e mentres un entretiña ao garda de servizo, o outro entrara no cuartel e puxéralle o cuño.

Mamá non quixo seguir ocupando a casa de Xesús e Amalia porque lle parecía un abuso, e pensou en volver a Ferrol. Os veciños non quixeron que marchasemos, e teus pais ofre-

céronnos a casa pequena, na que antes vivirades vós e onde nacera Sindo, o teu irmán.

Teu pai, aínda que carpinteiro de oficio, era tan habelencioso que o mesmo facía de mecánico que calafateaba as lanchas que ían á area, e tamén traballara de albanel algún tempo con meu pai. De aí lles viña a amizade, afortalada por compartir o mesmo fervor republicán e o drama dos vencidos.

Pouco antes de empezar a guerra, meu pai empezara a coller algunha contrata pola súa conta, e o teu entrara de carpinteiro de ribeira no taller de Gradas da *Constructora*, que así chamabamos daquela á que logo foi *Empresa Nacional Bazán.*

Quedamos na vosa casa. Era pequena, sen luz nin auga, pero tiña tres ferrados de terra que cultivar, e ao día seguinte de ocupala xa estaban con nós moitos veciños, homes, mulleres e rapaces, que trouxeran un arado, ferramentas e semente. Queríannos, e nós sabiamos que aquel cariño non nolo darían en ningures.

Éme doado recordar as nosas idades. Teu pai era dous anos maior que o meu, a miña nai dous anos maior que a túa, ti dous anos maior ca min, e eu e Sindo da mesma idade.

¿Ti sabes se xogabamos? Eu non o recordo. En troques, lembro moi ben que todas as semanas ía a pé de Cornido a San Felipe para levarlle patacas, fabas, verduras e pan a papá, que estaba preso no castelo. Un día ía eu cunha cesta pequena, e outro día ía mamá cunha cesta máis grande, pero cheas sempre, que eran moitas as familias que nos daban alimentos e tabaco.

Nunca se me ocorreu pensar a distancia que andaba, carregada coas bolsas, pero meu irmán pequeño -xa sabes, o

que naceu despois que papá saíu do cárcere, no 1943- mediu a distancia co contaquilómetros do coche, e son once.

¿Lembras un día que ti e a túa nai viñestes visitar a papá con mamá e comigo? Paréceme que tamén estaba Pepe, pero non estou certa. O que si sei é que fomos e volvemos en lancha, así que debeu de pagar Benigna. Papá estivera contento de vernos a todos, e, porén, á volta ti viñas calada e cando falaches dixéchesme en baixiño que che impresionara moito velo, tan alto como era, detrás dos barrotes, agarrado a eles, como se quixese rompelos. Aínda volvestes máis veces, pero só gardo memoria daquel día. Teu pai tamén o visitaba sempre que podía.

Nos folletos de promoción turística do castelo de San Felipe non se di que foi un cárcere improvisado, pero foino e os primeiros presos tiveron que esmagar cos pés os toxos e as silvas que nacían entre as pedras, para deitarse no chan e poder durmir. Tamén cómpre recordar que nun daqueles muros morreron fusilados moitos deles. Un día papá dixo que tiña frío e pediulle a mamá que lle mandara o abrigo. O día seguinte funllo levar eu e recolleumo un falanxista moi alto e fraco, con cara de borracho, que sempre tiña o narís húmido. Díxome que coñecía a meu pai e que llo daría el. Volvín con mamá dous días despois e papá queixouse de que non lle levaramos o abrigo. Mamá falou cun oficial que me preguntou se recoñecería ao falanxista e cando lle dixen que si, mandoume ir con el e levoume a unha estancia onde había xente durmindo. Mirei en redor e alí estaba o falanxista deitado nun catre e tapado co abrigo. Púxenme vermella de rabia e corrín ata el para quitarllo mentres lle berraba:

-¡Moi ben; meu pai pasando frío e vostede tapándose co seu abrigo!

Parece incrible, ¿verdade? E sen embargo vós vivistes

cousas moito peores.

Xa cando prenderan a papá, os gardas civís rexistraran a vosa casa e non atoparan a ninguén. Sen embargo, baixo a bodega, onde tiña o taller de carpinteiro, teu pai fixera un zulo tan ben disimulado que nunca deron con el. Alí fostes dando abeiro a moitos fuxitivos, algúns condenados a morte, mentres agardaban a oportunidade de fuxir a Francia. Mamá e meu irmán sabíano e acordaron que o soubese eu tamén para que, vise o que vise, non dixese nada comprometedor.

Retrato de Rudesindo.

Sabiamos a importancia da discreción e, aínda que pasamos moito tempo xuntas, nunca falamos disto. Eu víavos a ti e a Sindo ir á Faísca, un día ti, outro día el, e nada vos preguntaba, pero sabía que iades como "correos" a casa de Juan de Laja, que tamén agochaba fuxidos. Nada vos dixen nunca pero non sabes canto vos admiraba. Admiraba as firmes conviccións de Rudesindo, a súa ética; a valentía de Benigna, que colaborou con el en todo, con prudencia e intelixencia. ¿Lembras que deixara de ir lavar a roupa ao río que pasaba pola finca da nai, e que era de uso público, para que ninguén reparase nas prendas que levaba? Teu pai fixéralle un pilón e lavaba de noite, e secaba no faiado e na bodega.

Coa mesma cautela resolverades o problema da comida. Caldo tiñádelo sempre; ovos non, que daquela as galiñas non

comían pienso e non poñían todo o ano, pero se non podiades comer patacas con ovos fritidos, comiádelas con pementos.

Máis doado de controlar era o consumo do pan. Dende sempre moiades e cociades pan de trigo e de centeo, ou de trigo e maínzo, no muíño e no forno das Aceñas, pero non conviña facer máis do que sempre fixerades. Entón, de cando en cando, ti mercabas un molete en Neda e Sindo outro na Faísca, e iadelos administrando.

Daquela nunca vos dixen nada, nin sabería dicírvolo, pero agora, ao evocar aquel tempo, sei que fostes verdadeiros heroes morais, e que a admiración que sentía por vós estaba xustificada, como xustificado estaba o medo que tantas veces pasei ao ver a garda civil por Cornido, pensando que vos descubriran e viñan prendervos.

O peor foi aquela noite na que a Moncho, un home, aínda mozo, que teu pai traía a esconderse na casa, ocorréuselle disparar contra a ribeira unha bala que levaba na pistola. Foi unha enorme tolería porque o estoupido se escoitou en toda a volta, e a parella da garda civil, que andaba pola ponte do ferrocarril, viu a luzada do tiro e pouco despois como se abría a porta dunha casa. Botaron contas e decatáronse de que era a de Rudesindo, polo que ás dúas da mañá apareceron varios gardas e algúns falanxistas para facer outro rexistro.

Acolliades a tres homes que cearan con vós abaixo, na cociña, e durmían arriba, no faiado, nun leito de pallas; pero un deles, Casanova, que pasou moito tempo con vós, estaba enfermo e deixarádeslle a cama de Sindo, que durmiu contigo. Cando os gardas bateron na porta, correron todos a agacharse no zulo, ao que se entraba por unha portela disimulada nunha parede do cortello, e teu pai levou no colo a Sindo dunha cama a outra. Os gardas civís botaban a porta abaixo e cando teu pai lles abriu, pegáronlle e chamáronlle “roxo

cabrón" e "fillo de puta", e cando túa nai quixo valerlle bateron nela tamén. Estaban certos de que ían atopar alguén e leváronos a empurróns por toda a casa. Ti fuches con eles, e tal lles valeu porque te decataches de que no chan, enriba do zulo, brillaba un puntiño de luz das lanternas que os fuxidos tiñan acesas. Ninguén o viu máis que ti, e puxécheslle o pé enriba, e non te moveches ata que saíron do cuarto.

Os gardas e os falanxistas insistían en que a porta daquela casa se abrira pouco despois que se disparara unha pistola, e que entraran dúas persoas. Teu pai non podía negalo, así que procurou unha coartada e dixo que lle abrira a porta á miña nai, que fora buscar unha cesta para ir o día seguinte ao mercado de Xuvia. Era certo que mamá fora pedir a cesta á túa nai, pero ás dez da mañá, non ás dez da noite. Endebén, era a única argucia posible.

Cando mamá abriu aos gardas que batían na porta coas culatas dos mosquetóns mentres daban ordes a grandes voces, viu a teu pai rodeado de gardas e falanxistas, e soubo que algo moi grave sucedía. Relacionouno de contado co disparo de pistola que escoitara ás dez da noite, e soubo que Rudesindo agardaba dela unha testemuña que o salvara.

Os gardas mandáronlle acender a luz, e ela respondeulles que non tiña. Entraron, sacáronnos da cama a Pepe e a min, e cando comprobaron que non había ninguén máis que nós, o que mandaba preguntoulle a mamá que fixera aquel día. Mamá foi dicindo o que recordaba, pero non lle viña á cabeza a visita á vosa casa para pedir a cesta. O garda volvía preguntar:

-*¿Non fixo máis nada?*

Mamá ollaba a teu pai e víao sufrindo, pero por máis que cismaba non se lle ocorría nada que debera dicir para salvalo.

O garda teimaba:

-*Empece outra vez.*

E mamá volvía facer memoria e ía dicindo canto recordaba, ata que de súpeto berrou:

-*¡Ah, e fun a casa deste señor por unha cesta para ir ao mercado de Xuvia!*

Na cara de Rudesindo viu que esa era a resposta esperada, e cando o garda quixo saber a que hora fora, respondeulle que non o sabía, pero que foi pouco despois que alguén tirase un petardo na ribeira.

Todos –tamén nós, os rapaces, polo que escoitabamos— tiñamos esperanzas de gañar a guerra. Cando se soubo que estaba perdida, pensouse en sacar a xente das casas e levalas a Francia. Polo que eu sei, houbo dous bous de pesca que saíron do peirao de Curuxeiras, ás dúas da mañá, que levaron once homes, entre eles catro que estaban na vosa casa. Contaban coa complicidade dalgúns mariñeiros, pero aínda así houbo que tomar os barcos ao asalto, e un dos fuxidos caeu ao mar e tivo que volver á Faísca. Marchou seis meses despois, nunha lancha de pesca que saiu de Mugardos.

Aqueles éxitos facíannos sentir unha ledicia inmensa, como inmensa era a nosa tristura cando os fracasos remataban en traxedia. Eu non coñecín a Ramón Romero, pero ti pode que si, porque era de Cornido, aínda que vivía no Feal. Tamén escondía xente, e a garda civil entrou a tiros na súa casa, feríndoos a el e ao home que acollía. Ti chegaches a coñecelo; eu só sei que se apelidaba Moreno. As feridas eran graves pero poideron fuxir, e Romero agochouse toda a noite nun bote, mentres Moreno conseguiu chegar a outra casa do Feal, e o dono escondeuno nun alboio que había na horta.

Ao día seguinte a garda civil pillou a Romero e, mentres agardaban pola camioneta que o levaría, tivérono sentado nunha cadeira, preto da vosa casa. Teu pai levoulle auga, e o garda, que o viu, maltratouno, botouno a empurróns e desafiouno con pegarlle un tiro. Ti e a túa nai, e Sindo estabades con el. ¿Que falabades ao quedar sos, despois do horror, da anguria e do medo? ¿Como vos dabades azos? Fíxenme estas preguntas moitas veces. Non pertenciades a ningún partido, non vos movía unha fe relixiosa… ¿De onde sacabades tanta coraxe e tanta forza?

A Romero levárono ao hospital de Mariña, curárono e fusilárono.

Pasaban os días e Moreno non se recuperaba porque tiña a bala dentro. O home que o gardaba foi ver a teu pai e acordaron levalo á vosa casa nunha carreta de bois. Ti e a túa nai fostes ver a don Paco *o da Mercede*, aquel médico que tanto ben fixo, e mandou que llo levaran en bote ao seu pazo, onde o operou. Tamén axudaba moito don Raimundo, un practicante da Mariña, que tivo a consulta na rúa Nova de Caranza.

Non sei por que che conto todo isto, se o coñeces mellor ca min, pero góstame recordalo agora, sabendo que ao escribilo eu e lelo ti será como revivilo xuntas.

Cabo dun ano levaron a papá ao cárcere da Coruña e mamá pensou que os gastos ían ser maiores e que sería mellor volver a Ferrol, onde poderiamos gañar algo máis. Fixémolo así e, aínda que o recordo moi mal, sei que todos nos disgustamos moito na despedida.

En Ferrol alugamos un pequeno baixo no barrio de Esteiro e cedimos unha habitación a dúas irmás, dúas rapazas novas, sen familia, que traballaban facendo a limpeza por ho-

ras en varias casas. Mamá tamén empezou a traballar nun bar próximo á porta da *Constructora.* O bar abría antes das seis da mañá para que os traballadores do primeiro turno poidesen tomar a copa de caña, que para moitos era o único almorzo, e a esa hora mamá xa tiña fregado e limpo todo. Ía á Coruña unha vez por semana, carregada de botellas de aceite, que escaseaba alá, e volvía cunha cesta de carburo para lámpadas, que faltaba en Ferrol. Aquelo dáballe para as viaxes en tren, que facía as máis das veces durmindo, de cansa que andaba. Pepe, tan bo estudante como era, non volveu á escola e púxose a traballar no que aparecía. Ata quixo ir de lagoeiro a Asturias, pero non chegou a facelo e, ao rematar a guerra, cando don José María González Llanos creou un equipo de futuros delineantes con gran formación técnica para liderar a construcción naval en España, el foi un dos chamados polas boas notas que tivera na Escola Obreira.

A miña avoa enfermou de cancro a comezos do ano 1941 e foi agravándose segundo pasaba o tempo. O médico non entendía que poidera seguir alentando pero ela dicía que o fillo ía saír axiña e non quería morrer sen velo. Despois de pasar tres anos e tres meses na cadea saiu papá, e dous días despois morreu avoa.

Meu pai era outro home distinto ao que eu recordaba. Non ría nunca e non chorou cando viu morrer a nai. Ao pouco de chegar estoupou en chagas purulentas por todo o corpo; despois enfermou de tuberculose e pasou un ano na cama. Cando sandou entrou de albanel en Bazán, pero seguía botando sangue pola boca e non estaba en condicións de exercer o oficio. No cárcere vira morrer a moitos amigos que ao ir ao paredón pedíanlles aos que quedaban que non deixasen de ollalos para darlles azos. Fora unha experiencia terrible e non me estraña que non soubese chorar. Pero ta-

mén aprendera a facer marcos para fotos e caixas para bisutería con tiriñas de papel entrelazadas, que logo tinguía e barnizaba; e, como compartía a prisión con moitos profesores, aprendeu ortografía, aritmética e xeometría. Eso veulle moi ben porque cando saíron a concurso varias prazas para técnicos, presentouse e gañou unha. Foi a súa salvación. Pepe non quería seguir en Ferrol e marchou a Madrid no ano 43, pouco despois de nacer o noso irmán pequeno.

Pouco a pouco papá volveu ser o home sensible e divertido que sempre fora, e a nosa foi unha máis das familias que esperaron inutilmente a caída do Réxime cando se produciu a victoria dos aliados, e que logo procuraron vivir asimilando a derrota.

Túa nai morreu dun día para outro, non sei se pouco antes ou pouco despois de rematar a guerra. É curioso como a miña cabeza se negou a gardar recordos dolorosos, e non sabería dicirche se fun con mamá e Pepe ao enterro, pero sei que o sentimos moito e que choramos todos.

A xente que tiñades na casa escapara para Francia, agás Salgado, un home maior e de pouca saúde, que fora patrón de pesca e non quixera marchar. Seguiu con vós ata que morreu a túa nai. Daquela ti deixaras a escola para levar a casa e el dixo que non quería ser un estorbo e marchou. Ao despedirse chorastes todos e el díxolle a teu pai: *"Rudesindo, non hai outro home no mundo tan bo coma ti"*. E era verdade. Tampouco debeu de haber outra muller tan boa como Benigna, a túa nai, da que se dicía que xa levaba a bondade no nome.

Salgado botara moito tempo na vosa casa sen que o soubese ninguén, nin a muller, nin os fillos sequera. Cando decidiu marchar, un amigo de moita confianza de teu pai –coido que se apelidaba Rilo e era de Catabois—falou cun dos fillos, e a

familia, que nada sabía del dende había moito, sorprendeuse tanto como se alegrou. Pero era tal o medo que había, que o levaron para casa e nunca máis saíu. Sóubose cando morreu, e o azar quixo que ese día ti estiveses en Ferrol, visitando a uns parentes da túa cuñada, e que unha rapaza chegase amilagrada, contando que a policía estaba na casa da familia Salgado porque tiveran todo o tempo o pai oculto, e descubrírase ao morrer.

Daquela teu pai pensou que o zulo xa non sería necesario e reconvertiuno en bodega.

Sempre pensei que o cura de Cornido -coido que lle chamabamos *o cura Cazón*- non era malo. Claro que quería ver a todos os fegreses na misa e ollaba mal aos que non iamos, pero teño entendido que cando lle pediron informes dos veciños dixo que todos eran boa xente. Porén, estaba resentido con Rudesindo, que celebrara a chegada da República con foguetes e que cando morrera a súa nai a enterrara no cemiterio civil. Benigna, a túa nai tivo que ser enterrada en terra sagrada, claro, e cando teu pai quixo poñerlle á sepultura unha cerca de ferro forxado, o cura non o deixou entrar no camposanto. Foi a súa vinganza.

Lembro que no mes de xullo do 1953 morreu teu pai. Debeu de ser o día de Santiago ou a véspera, porque había un ambiente de festa arredor da nosa tristura. Mamá escribíralle a Pepe, que non sei se estaba daquela en Madrid ou en Cartaxena, e a volta de correo respondera el cunha carta emocionada, na que vos mandaba unha aperta moi forte para ti e para Sindo.

Mentres recordo e escribo teño a sensación de que nunca vos expresamos abondo a nosa gratitude e o noso cariño. Sei que teu pai e o meu se atopaban moitas veces en Bazán e que cada encontro supuña unha ledicia para os dous, pero aínda

así paréceme que vos deberiamos ver e falarvos máis, porque quizais non chegastes a saber o preto que estivestes sempre de nós.

Papá contou que Rudesindo morrera de tuberculose, que pasara moitos días moi mal, sen poder respirar, e que o famoso guerrilleiro coñecido como *o Pancho* atendérao toda unha noite cando peor estaba. *O Pancho* fora quedando so e ía dunha casa a outra e de monte en monte, pero rematou pasando moito tempo co teu pai e teu irmán. Ti nunca chegaches a velo, ¿verdade?

O *Diario de Ferrol* publicou o 27 de agosto unha reportaxe titulada *O último fuxido. Retrato de Pancho Martínez Leira*, que me fixo revivir aquela traxedia que nos marcou a todos para sempre. Eu coidaba que Pancho era de Mugardos, pero no xornal entereime de que nacera en Ombre, parroquia de Pontedeume, aínda que ao casar foi vivir á Pedreira, en Mugardos. A represión franquista fora terrible neste concello, de moita conciencia republicana, que apoiara cos seus votos a candidatura do *Frente Popular* e tivera un alcalde comunista. De todos os casos que coñezo, ningún me pareceu tan arrepiante como o de Amalita. ¿Lémbrala? Era moi activista e bordara a bandeira republicana. Prendérana e, como estaba embarazada, agardaron a que parise e amamantase uns meses ao neno, e logo fusilárona.

Ante tanta brutalidade non é de estrañar que Pancho e outros mozos se afiliasen ao Partido Comunista e se convertesen en activistas contra o Réxime. Na *Folga do aceite* do ano 1946, Pancho, Vilaboi e Choni tiveran moito protagonismo; despois -eu coidaba que fora antes, pero na reportaxe o fillo di que foi no 48- botáronse ao monte. A Vilaboi collérano nunha batida pouco despois, supoño que nese mesmo ano, e torturárano con saña, pero aturou todo sen dicirlles nada.

Recordo que o mataran *a garrote vil*. Choni morreu anos despois noutra batida, quizais no 52, e Pancho foi quedando cada vez máis aillado.

Na reportaxe do *Diario de Ferrol* falan Juan Anido e Carmen Filgueiras, un matrimonio que o coñeceu e axudou, agochándoo na súa casa, e Juan conta que Carrillo lles dixo a el e a Paco Filgueiras que dera orde de vir buscar a Pancho para levalo a Francia, cando xa era o último fuxido. Non se di se a operación chegou a poñerse en marcha, pero, en calquera caso, non se fixo a tempo. A garda civil fora descubrindo os tobos que Pancho tiña nos montes e na fraga do Eume, e as casas que lle daban cobixo. O xeneral Serrano viñera destinado a Galicia para acabar con el. A súa situación chegou a ser desesperada.

Aínda que de idades moi distintas, Pancho e Rudesindo eran bos amigos, ademais de compañeiros de traballo no Taller de Gradas. Teu pai e teu irmán empezaron a acollelo en estadías breves, dun día ou dous, no ano 49; pero fóronse facendo máis longas segundo empeoraba a situación, e cando morreu teu pai, no 53, a vosa debía de ser xa a única casa á que podía acudir, e Sindo seguiu axudándoo.

O teu irmán enfermara de tuberculose mentres cumpría o servizo militar, que non chegou a rematar. Traballaba na Fenya e quedaba moitas veces a durmir en Ferrol, na túa casa; pero despois de morrer o voso pai colleu a baixa laboral e ficou definitivamente en Cornido. Ti sospeitaches que o facía para atender a Pancho, ¿verdade? Mamá dixérame que cando lle preguntaches non cho negou e engadira que el xa non tiña nada que perder.

A noite do 18 ao 19 de novembro de 1954 os gardas civís sitiaron a casa. Eran moitos, seica vintecinco, mandados por un tenente. A xente que ía traballar cedo ás cerámicas de Xu-

via víralles brillar os tricornos entre as maciñeiras.

Pode que houbese un chivatazo, pero tamén é posible que o servizo de investigación descubrise a casa porque Pancho ía ás veces ver a famila nun dos botes que había na ribeira, en Fontela. O bote non volvía ata o día seguinte, pero podíase ver ben fondeado na Barca, en Mugardos.

Fose como fose, a garda civil descubriuno e dispuxo o operativo para acabar co último guerrilleiro. Preto das nove da mañá chamaron á porta. Sindo alugara a bodega a unha muller chamada Delfina, que vivía cunha filla e un neto pequeniño, e antes de abrir baixou pola trapela á bodega; el mesmo envolveu o neno e pediulles que fosen á casa dun veciño, chamado Hixinio. A rapaza saiu co neno, pero Delfina quixo quedar e converteuse en testemuña da traxedia.

Pancho non poidera fuxir e se agochara detrás dun tabique no faiado. Varios gardas subiron, un deles cun can, e Sindo mentres lles dicía que estaba so, abriu a ventá que daba ao tellado da bodega. Aínda que o sarxento lle mandou pechala de contado, aquelo salvou ao Pancho, porque cando o garda que levaba o can o descubriu, Pancho empezou a disparar a través do tabique e os gardas fuxiron escaleiras abaixo, e, crendo que tentaría escapar pola ventá que abrira Sindo, agardárono ante a bodega e descoidaron o outro lateral da casa, o do patín, por onde Pancho saiu correndo. Cando o viron foron atrás del, disparáronlle e ferírono; entón Pancho volveuse, disparou tamén e feriu ao teniente. Os gardas todos deixaron de perseguilo para atender ao mando.

Delfina, que nunca nada sospeitara da presencia de Pancho na casa, volveuse a Sindo, que fora baixando polo patín, e, anguriada, pregoulle pola alma dos pais que lle dixera quen era aquel home. Sindo só lle respondeu: *"Marche. Vaia a casa de Hixinio"*.

Pero Delfina non marchou e viu como varios gardas, irados, se botaron a Sindo, berrándolle: *"¡Pola túa culpa, cabrón!"*, mentres lle batían na cara cos mosquetóns. Sindo caeu coa cara chea de sangue, e dende o chan chamoulles "covardes". Daquela levárono a rastro á parte de atrás da casa e Delfina oíu varios disparos. Nunca saberedes cantos nin onde llos deron porque nunca vos deixaron ver o cadaver.

Casa de Rudesindo en Cornido (Narón) onde foi asasinado

Foi todo así, tal como eu o recordo, ¿non si?

Pero o mesmo día empezastes outro calvario, de interrogatorio en interrogatorio, primeiro na casa cuartel da garda civil de Fene, onde ao teu home lle esmagaron un pé cun mosquetón; despois, na mesma noite, nun cagarrón noxento de Neda; toda a tarde e toda a noite nun calabozo do cuartel de Xuvia; pola mañá no cuarto das patacas do de Canido; á tarde no cárcere de Ferrol, na avenida de Vigo… Chegastes derreados, sen comer nada.

Ao cárcere levaran xa a Antonia, a irmá de Pancho; unha muller rexa, que era á que peor trataban e perdeu os nervos

naqueles interrogatorios interminabeis. Despois prenderon a Delfina e á filla.

Soltáronvos despois dun mes longo e cando fuches pagar ao enterrador – coido que era Andrés Piñón -, aínda te agardaba un novo disgusto. No Couto xa non estaba o cura Cazón, senón outro ruin que prohibira dar terra a Sindo onde lle correpondía e mandara poñelo pegado ao muro, nun chan de pedras e de ortigas.

Miña nai ía todos os días ao mercado de Ferrol e sabía de vós por Emilia e outras vendedoras de Cornido. Un día veu contando que arranxarades a sepultura de Sindo con azulexo branco e que cando estabas limpándoa chegou o cura para botarche en cara que gastases os cartos en ben gardar o corpo do teu irmán e que non deses unha misa pola súa alma. Entón Mercedes, aquela muller forte que toleara algo cando lle morreran os pais, botouse a el berrándolle *"¡Corvo, corvo!"*, e o cura escapou correndo. Foi tal como o conto ¿non si?

Sempre pensei no terrible sufrimento de Pancho no último mes da súa vida. Só, ferido, sen poder curarse; a familia desfeita, coa muller presa, os fillos no hospicio, a filla en Bilbao, e ademais o peso na conciencia da morte de Sindo, o seu mellor amigo e benfeitor. Eu nunca vira fotos del, pero na reportaxe do *Diario de Ferrol* ten expresión nobre, ollada limpa e surrir de home bo, que inspiran confianza. O destino non se portou ben nin con Sindo nin con el.

Non sei cando volveremos a Ferrol; por eso quéroche enviar esta carta que escribín para darche testemuño do cariño e da gratitude que na nosa familia houbo e hai para a túa. Non sei se estou trabucada, pero paréceme que na reivindicación de cantos loitaron contra o franquismo, ata agora ninguén se

lembrou das familias que, como a túa, se comprometeron por axudar aos demais. Sinto que non só nós, os directamente beneficiados, senón todos os que quixemos vivir en liberdade e democracia, estamos en débeda con vós. Cando volvamos chamareite e dareiche un abrazo tan forte como o que hoxe che mando.

Celita

P.D.

O meu irmán máis novo tiña que escribir para un libro da *Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática*, que quizais ti coñezas, un traballo sobre a vosa familia, como exemplo da xente comprometida na misión de salvar vidas dos perseguidos polo franquismo. Cando leu a miña carta, dixo que non escribiría nada, que todo canto poidera dicir está dito por min, e enviouna cunhas fotos de teu pai, de Sin-

do e da vosa casa, tal e como está hoxe, que no esencial non cambiou moito.

Tamén conseguiu a Partida de Defunción de Sindo, que me emocionou polo recordo e me arrepiou pola crueldade e o cinismo desas catro liñas que explican as causas da morte.

Siro López

Nota: *Os feitos que aquí se relatan oínllos moitas veces aos meus pais; as últimas nos anos 53 e 54, co gallo da morte de Rudesindo e Sindo. Aínda que non coñecera aos protagonistas, fun sempre consciente do moito que lles debía e cando tiven ocasión falei da súa bonhomía, desa heroicidade silandeira que mostraron, como se fose algo natural, que todos podemos acadar.*

Porén, ao dispor esta narración decateime de que a memoria me traizoara e levárame a vivir cun tremendo erro de apreciación. O neno que fun confundira o nome de Moncho, que non me dicía nada, co de Pancho, o coñecido último guerrilleiro, e toda a miña vida responsabilicei a este home da tolería que Moncho fixera ao disparar unha pistola a noite que se acollía na casa da familia de Rudesindo e Benigna, e doutras que, por ser de menor relevancia ou non ter consecuencias, non se mencionan. Comenteinas en conversas con amigos e, que recorde,

unha vez en público, na presentación en Pontedeume dun libro de Ramiro Fonte. Quero aproveitar esta oportunidade para desagraviar a figura de Pancho e disculparme ante a súa familia. Lamento infinitamente a inxusta ópinión que tiven del, e que hoxe é radicalmente distinta. Moncho era un rapaz bo, pero pouco consciente da realidade, e, fiel ao seu espírito aventureiro, viviu e morreu como seguramente desexou facelo. O tráxico final de Sindo e de Pancho non respondeu a unha arela de aventura en ningún dos dous, senón ao compromiso que ambos asumiron cando, conscientemenete, cada un ao seu xeito, decidiron combatir a barbarie franquista. Quero que as últimas palabras desta rectificación sexan para deixar constancia do meu respecto por Pancho e pola súa loita, e de gratitude polo entrañable afecto que sentiu polos seus protectores.